

Joanna Kulwicka-Kamińska
Polska, Toruń

NAZWY BOGÓW POGAŃSKICH W PIŚMIENICTWIE TATARÓW WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO I W POLSKICH PRZEKŁADACH KORANU JAKO PRZYKŁAD INTERFERENCJI ISLAMU I CHRZEŚCIJAŃSTWA²⁵⁴

Celem analizy jest zarówno wskazanie etymologii nazw bogów pogańskich występujących w polskich translacjach biblijnych i koranicznych, jak również sposobów ich przekładu z języków hebrajskiego, greckiego i arabskiego w wyżej wymienionych tekstach o charakterze religijnym. Jest to również próba stwierdzenia, czy związki frazeologiczne obecne w piśmiennictwie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej skrót: WKL)²⁵⁵ i w polskich przekładach Koranu – są charakterystyczne dla tego typu tekstów przy tworzeniu tzw. frazeologii koranicznej, czy i w jakim stopniu z kolei odzwierciedlają frazeologię biblijną bądź zasób polszczyzny ogólnej, a także jej północnokresowej odmiany, a jeśli odzwierciedlają – ustalenie zakresu i charakteru zachodzących zależności między translacjami biblijnymi i koranicznymi. Jest to także próba ukazania, wyłaniającego się z analizowanych tekstów źródłowych, wizerunku pogańskich bożków.

²⁵⁴ Niniejszy artykuł jest poszerzoną i poprawioną wersją wcześniej publikowanych prac – por. *Nazwy bogów pogańskich w Koranie i w Biblii – polski przekład i jego analiza leksykalno-semantyczna*, [w:] *Z przeszłości i teraźniejszości języka polskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Teresie Friedelównie*, red. J. Kamper-Warejko, J. Kulwicka-Kamińska, K. Nowakowska, Toruń 2007, s. 47-69 czy *Przekład słownictwa dogmatycznego islamu i chrześcijaństwa w polskich translacjach biblijnych i koranicznych (na przykładzie wybranych nazw bogów pogańskich)*, [w:] *Tożsamość na styku kultur. Zbiór studiów*, red. I. Masojć, R. Naruniec, Wilno 2008, s. 372-390.

²⁵⁵ Za Cz. Łapicz, *Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego. Wybrane zagadnienia*, [w:] „Rocznik Sławistyczny” LVII, Warszawa 2008, s. 38.

Źródłem ekscerpji słownictwa są zabytki piśmiennictwa Tatarów WKL pisa-
ne grafią arabską i wymagające transkrypcji i/lub transliteracji²⁵⁶. Są to teksty
religijne, muzułmańskie – przy ich doborze posłużono się więc kryterium tema-
tycznym. Należą do nich pochodzące z XVII w. pierwsze zachowane kopie XVI-
wiecznych zabytków tatarskich²⁵⁷: *Kitabu z Kazania, Chamaitu lipskiego*²⁵⁸, tek-
sty XVIII-wieczne: fragmenty *Tefsiru z 1725 r.*, *Tefsiru z 1788 r.*, *Kitabu Łuc-
kiewicza, Kitabu Milkamanowicza*²⁵⁹, XIX-wieczne: materiał leksykalny wyeks-
cerpowany z XIX-wiecznych kitabów w formie słowniczków opracowanych
przez Shirin Akiner²⁶⁰ i Alego Woronowicza²⁶¹, wydany w Wilnie w 1830 r. Wy-
kład wiary machometańskiej czyli islamskiej Józefa Sobolewskiego oraz XIX
i XX-wieczne przekłady Koranu: *Koran* przypisywany Janowi Murzie Tarak-
Buczackiemu²⁶² – 1858 r. (KB1), *Wersety z Koranu*²⁶³ w przekładzie Jakóba
Szynkiewicza – 1935 r. (WzK), *Koran* w przekładzie Józefa Bielawskiego²⁶⁴ –

²⁵⁶ Korzystam z tekstów już przetransliterowanych i z reguły wydanych drukiem przez badaczy piśmiennictwa religijnego litewsko-polskich muzułmanów. Rozwiązanie skrótów przyjętych dla tekstów źródłowych zamieszczono na końcu artykułu.

²⁵⁷ XVI-wieczne oryginały nie zachowały się. Najstarsze, znane badaczom, ich kopie pochodzą z XVII i z późniejszych wieków. Zabytki te były więc kopiowane, uzupełniane i w różny sposób kompilowane aż do naszych czasów – por. Cz. Łapicz, op. cit., s. 38.

²⁵⁸ Transliteracja G. Miškinienė, *Sieniausi lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*, Vilnius 2001.

²⁵⁹ Transliteracja G.M. Meredith-Owens, A. Nadson, *The Byelorussian Tatars and their Writings*, „The Journal of Byelorussian Studies” II, London 1970, nr 2, s. 141–176 oraz P. Suter, *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Köln-Weimar-Wien 2004, s. 374–446: *Tefsir z 1725 r.*; rękopis Cz. Łapicz: transliteracja dwóch pierwszych sur *Tefsiru z 1788 r.*; J. Stankievič, *Prispěvky k dějinám běloruského jazyka na základě rukopisu ‘Al-Kitab’*, [w:] „Slavia” XII, 1933–1934, s. 357–390; G. Miškinienė, *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*, Vilnius 2009: *Kitab Luckiewicza*; rękopis Cz. Łapicz oraz Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986: *Kitab Milkamanowicza* i Cz. Łapicz, H. Janowski, *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, Warszawa 2000: przekład filologiczny *Kitabu Milkamanowicza*.

²⁶⁰ S. Akiner, *The Vocabulary of a Byelorussian K’it’ab in the British Museum*, „The Journal of Byelorussian Studies” III, London 1973, nr 1, s. 55–84: transliteracja i słownik do tzw. *Kitabu* londyńskiego.

²⁶¹ A. Woronowicz, *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, [w:] „Rocznik Tatarski” II, Zamość 1935, s. 376–394.

²⁶² J.M. Tarak-Buczacki, *Koran*, Warszawa 1858 – tożsamy z wcześniej wydany (Poznań 1848) *Koranem* w przekładzie filomatów ks. D. Chlewińskiego i I. Domeyki.

²⁶³ *Wersety z Koranu*, Sarajewo 1935 – reprint Białystok: Muslim Students Society in Poland, 1995.

²⁶⁴ J. Bielawski, *Koran*, Warszawa 1986.

1986 r. (KB2), tzw. Koran londyński²⁶⁵ – 1990 (K3). Należy przy tym zwrócić uwagę, iż rękopiśmienne zabytki Tatarów WKL i drukowane przekłady Koranu stanowią dwie odrębne grupy źródeł, gdyż pierwsi tłumacze Koranu na język polski – filomaci ks. Dionizy Chlewiński i Ignacy Domeyko – jak wynika z badań (brak znajomości typologii tatarskiego piśmiennictwa, co potwierdza m.in. w swoich pamiętnikach Franciszek Mickiewicz – brat Adama Mickiewicza) – nie korzystali wprost z ksiąg religijnych Tatarów WKL, chociaż przekład filomatów i oparty na nim przekład przypisywany Buczackiemu powstawały w środowisku Tatarów. Wiadomo bowiem, iż współpracowali z nowogródzkim Tatarem, Józefem Sobolewskim, piszącym w tym samym czasie katechizm wiary muzułmańskiej, pt. *Wykład wiary machometańskiej czyli islamskiej*, w którym obecne są ustępy z ich przekładu²⁶⁶. Autor katechizmu podaje zaś, że w tworzeniu swojego dzieła korzystał z rękopiśmiennych ksiąg tatarskich. Nie jest więc wykluczone, że Józef Sobolewski wspomagał filomatów tefsirowym przekładem Koranu²⁶⁷. Zdania badaczy na ten temat są jednak podzielone²⁶⁸.

²⁶⁵ *Święty Koran*. Tekst arabski i tłumaczenie polskie. Wydany pod patronatem Hazrat Mirza Tahir Ahmad, Islam International Publications LTD, Londyn 1990.

²⁶⁶ Według Cz. Łapicza – w czasie, gdy Sobolewski pisał katechizm wiary muzułmańskiej, teoretycznie mogły być dlań dostępne trzy rosyjskie przekłady Koranu, jednak żaden z nich nie był oparty na arabskim oryginale. Pierwszy przekład rosyjski autorstwa Piotra Posnikowa z 1716 r. oraz drugi M. Vjerowkina z roku 1790 opierały się na wcześniejszym francuskim przekładzie Du Ryera. Trzeci rosyjski przekład, którego autorem był Kołmakow, ukazał się w 1792 r. i opierał się na angielskiej wersji Sale'a. Do czasu publikacji *Wykładu wiary* Sobolewskiego powstał wprawdzie jeszcze jeden rosyjski przekład, również oparty na francuskiej wersji Du Ryera, jednak jego autor pozostał anonimowy, a sam przekład istniał jedynie w rękopisie jako *Алкоран или закон магометанский. Переведенный с арапского на французский язык через Господина Дю Риера*. Wszystkie te przekłady powstały w XVIII w. i wszystkie zostały przełożone z języka pośrednika, a nie bezpośrednio z arabskiego oryginału. Jest mało prawdopodobne, by były one dostępne Sobolewskiemu, a jeszcze mniej prawdopodobne, że Sobolewski korzystał z nich przy pisaniu swej pracy o islamie, zwłaszcza cytując fragmenty Koranu w wersji polskiej. Trzeba jednak pamiętać, że Sobolewski w czasie pisania katechizmu (ok. 1829 r.) dysponował rękopisem polskiego przekładu Koranu, o druk którego czynił zabiegi u cara, czyli tzw. Koranu filomatów, ukończonego w 1928 r. Nie powołując się bezpośrednio na ten przekład – obficie cytował w swej publikacji jego fragmenty (koraniczne cytaty), co potwierdzają szczegółowe analizy porównawcze obydwu tekstów – por. Cz. Łapicz, *Źródła cytatów koranicznych w Wykładzie wiary machometańskiej, czyli islamskiej... Józefa Sobolewskiego z 1830 r.*, [w:] *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, w druku.

²⁶⁷ Por. A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świątecznych*, Warszawa 1999, s. 17.

²⁶⁸ Cz. Łapicz w artykule *Źródła cytatów koranicznych w Wykładzie wiary machometańskiej, czyli islamskiej... Józefa Sobolewskiego z 1830 r.*..., op. cit., całkowicie wyklucza taką możliwość, a swoje wnioski opiera na wnikliwej analizie tekstologicznej tatarskiego piśmiennictwa przekładowego i *Wykładu wiary machometańskiej czyli islamskiej* J. Sobolewskiego.

Podstawę materiałową stanowią również polskie drukowane przekłady Biblii: XVI i XVII-wieczne (*Biblia brzeska*, *Biblia nieświeska*, *Biblia* w przekładzie J. Wujka, *Biblia gdańska*) oraz dla porównania – współczesny przekład – *Biblia Tysiąclecia*²⁶⁹.

Jeśli weźmiemy pod uwagę staropolskie przekłady Biblii – brak w polszczyźnie XVI-wiecznej ekwiwalentów odnoszących się do odległej rzeczywistości (realiów) starożytnego Wschodu – por. „Osobom parającym się tłumaczeniem NT nazewnictwo występujące w tym tekście sprawia niemało trudności, tym bardziej że chodzi tutaj o przekład w obrębie języków i kultur bardzo od siebie odległych. Stosowanie polskich odpowiedników niektórych nazw obcych podnosi zrozumiałość translacji, ale może powodować zachwianie relacji oryginał>przekład przez zbyt duże oddalenie od wersji funkcjonującej w tekście podstawowym”²⁷⁰. Z analogiczną sytuacją spotykamy się w piśmiennictwie Tatarów WKL – konieczność oddania w przekładzie słowiańskim (tzn. w języku polskim i/lub białoruskim, zwłaszcza na poziomie ich rozwoju funkcjonalnego oraz stylistycznego w wieku XVI) specyfiki religii islamskiej powstałej w innym czasie i innej kulturze, adresowanej do zupełnie odmiennej społeczności wyznawców i pierwotnie utrwalonej w całkiem różnym systemowo języku i alfabecie arabskim²⁷¹.

W polskich przekładach Koranu i Biblii można więc zaobserwować następujące sposoby oddawania zarówno nazw własnych, jak i apelatywnych: 1. translokacja (przenoszenie nazwy w postaci obcej na zasadzie cytatu), 2. sławizacja (zapożyczenia formalnosemantyczne, czyli przejęcie formy i znaczenia wyrazu oraz jego adaptacja do systemu gramatyczno-leksykalnego języka polskiego) świadcząca o problemie nieprzekładalności terminologii religijnej na języki słowiańskie oraz 3. przekład (szukanie rodzimych ekwiwalentów semantycznych) –

²⁶⁹ *Biblia brzeska* 1563, Clifton-Kraków 2003; *Biblia nieświeska* 1572, Nieśwież: starodruk ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego; *Biblia* w przekładzie ks. Jakuba Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu „B” tekstu oryginalnego z XVI w., Warszawa 2000; *Biblia gdańska* 1632, *Nowy Testament*, Kraków 1996; *Stary Testament*, Kraków 2004; *Biblia Tysiąclecia*, Poznań-Warszawa 1980.

²⁷⁰ R. Zarębski, *Tłumaczenie obcych nazw geograficznych w dawnych i współczesnych polskich przekładach Nowego Testamentu*, [w:] *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*, red. J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, J. Kulwicka-Kamińska, Toruń 2007, s. 121.

²⁷¹ Cz. Łapicz, *Z zagadnień przekładu muzułmańskiej terminologii modlitewnej na język polski i białoruski*, [w:] *Z przeszłości i teraźniejszości języka polskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Teresie Friedelównie*, red. J. Kamper-Warejko, J. Kulwicka-Kamińska, K. Nowakowska, Toruń 2007, ss. 100 i 106.

można tu wyróżnić kilka metod przekładu, np. zastępowanie obcego terminu jego znaczeniem, zastępowanie obcej nazwy nazwą rodzimą o zbliżonej konotacji, stosowanie metonimii, stosowanie peryfrazy²⁷², antonomazje, jak również tworzenie neosemantyzmów (derywaty semantyczne) czy neologizmów (głównie derywaty morfologiczne powstałe w wyniku sufiksacji), a także zapożyczenia strukturalne.

Spośród analizowanych wyrazów dominującą, niezmienną pozycję zajmuje *bóg* (pl. *bogowie*). Jest bowiem najmniej nacechowany (nie niesie ze sobą treści wartościujących ani negatywnie, ani nazbyt pozytywnie). Tak więc z najwyższą frekwencją używa się ekwiwalentu *bóg* wobec hebr. אלהים 'elôhîm, אלה 'elôhe, gr. θεός theos w przekładach biblijnych, a w translacjach koranicznych ar. إله ilĥ.

W dobach staro- i średniopolskiej często używany w znaczeniu ‘boga pogańskiego, bożka’ jest apelatyw *bałwan*, co dokumentują źródła leksykograficzne (zwłaszcza SStp i SPolXVI). W przekładach biblijnych, w ST, jest on ekwiwalentem hebr. אליל 'elîl, tłumaczonego również jako *nikczemny* (por. zwłaszcza BN, w której tłumacz uwzględnia podstawowe znaczenie wyrazu źródłowego, mianowicie ‘bezwartościowy, na nic’) w translacjach staropolskich oraz *bożek* bądź *bóstwo*, a także *uluda* w BT bądź hebr. יצוץ 'ôcôcî, oddawanego także przez leksem *rycina* lub peryfrazy *bałwan ryty*, *obraz ryty*, nawiązujących do znaczenia ‘wyobrażenie bóstwa’ czy *obrzydłość* (por. BN, gdzie jedna z cech staje się substytutem bóstwa) – w przekładach staropolskich oraz *bóg*, *bożek* bądź *bóstwo*, a także *posąg*, wyjątkowo tylko *bałwan* w BT czy też hebr. פסל pesel, substytuowanego również w formie opisowej jako *obraz ryty*, *ryty bałwan/bałwan ryty*, a także *rycina* – w translacjach staropolskich oraz *posąg*, *bożek*, wyjątkowo *wyżyny* w BT oraz w NT gr. εἶδωλον eid'lon. Tak więc w przekładach biblijnych, w ST, oprócz wyrazu *bałwan*, używa się także innych ekwiwalentów semantycznych wskazujących materialne wyobrażenie bóstwa, jak *obraz*, *rycina*, *bałwan ryty*, *obraz ryty*, *posąg* etc. oraz abstraktów o znaczeniu pejoratywnym, typu *obrzydłość*, *nikczemny*, charakterystycznych zwłaszcza dla BN czy *uluda* dla BT, co odpowiada znaczeniom wyrazów oryginalnych. W tekstach tłumaczonych podstawy translacji mają więcej niż jeden odpowiednik leksykalny, czyli charakteryzują się wieloekwiwalentnością. Przy czym połączenia typu *ryty bałwan/bałwan ryty*, *obraz ryty* są przykładem rozszerzenia zasobu słownictwa, czyli ampli-

²⁷² Por. I. Kwilecka, *Pochodzenie nazwy Wielkanoc w świetle historyczno-językowych badań porównawczych*, [w:] *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 302.

fikacji. Natomiast w NT przekłady staropolskie wobec gr. εἰδωλον eidŕlon konsekwentnie używają jednego odpowiednika – *bałwan*, w BT natomiast wyraz *bałwan* występuje tylko raz w Dz 7, 41, w innych kontekstach jest to *bożek*.

W piśmiennictwie Tatarów WKL są obecne formy *begliwan* bądź *behliwan*, wskazujące pochodzenie perskie – por. *péhliwan*, *pähliwĀn*, a także *balvani*/**balwan*/**palvani*²⁷³ z wahaniem w nagłosie wargowych p-b, świadczącym o pośrednictwie innych języków w procesie zapożyczenia, np. tureckiego. W WzK oraz w polskich przekładach świętej księgi islamu występuje również forma *bałwan*, używana z wysoką frekwencją, zwłaszcza w KB1 (70 użyć). Natomiast ze względu na wypieranie znaczenia ‘bóg pogański, bożek’ przez znaczenia nowe – wyraz *bałwan* jest archaizmem semantycznym, zastępowanym zarówno w BT, jak i w KB2 (10 użyć) oraz w K3 innymi określeniami.

W zależności od kontekstu – występują różne podstawy tłumaczenia. Są to przede wszystkim ar. إِلَه ilĀh ‘bóg, bóstwo, bożek’, oddawane jako *bałwan* (KB1), *bóstwo* (KB2) lub *bóg* (K3) oraz ar. połączenie رَجَس raĀs ‘brud, plugastwo (głównie moralne)’; ‘pohańbienie, skalanie, zhańbienie’ + مِنْ min ‘z, od, spośród, należący do, wywodzący się z’ + وَثَن waĀn ‘bożek, idol, bałwan’, tłumaczone jako *szkaradny bałwan* (KB1), *bałwan* (KB2) czy *obrzydlivość bałwochwaltwa* (K3). Jednakże w podanych kontekstach formy ar. i ich polskie odpowiedniki występują przeważnie w pl. Źródłem tłumaczenia mogą być również ar. مِنْ دُونِ اللَّهِ min dŪna allĀh ‘bez, z wyjątkiem, wyłączając’ + ‘Allah’, którego ekwiwalentem translacyjnym jest w KB1 m.in. *bałwan*, natomiast we współczesnych przekładach *to, oprócz Boga* (KB2), *ten poza Allachem* (K3), ar. نَصَب naĀb ‘statua, pomnik, obelisk’; ‘idol, bożek, bałwan’, oddawane jako *posąg* (KB1), *bałwan* (KB2) lub *bożek* (K3), jak też połączenie ar. رَب rabb ‘władca, pan, właściciel, posiadacz, Bóg’ + ar. مُتَفَرِّق mutafarriq ‘rozdzielony, niejednorodny, rozrzucony, rozproszony’ objaśniane jako *bałwan* (KB1) bądź *podzieleni panowie* (KB2), czy *poróżnieni panowie* (K3).

Wyrazami pochodnymi od słowa *bóg*, są *bóstwo*, *bożek* i *bożyszcze*.

Wyraz *bóstwo* pojawia się jednakże dopiero w przekładach XIX- oraz XX-wiecznych, gdy umacnia się i upowszechnia znaczenie ‘bóg, bożek’. Występuje więc w znaczeniu ‘bożka pogańskiego’ w ST w BT jako ekwiwalent hebr. אֱלֹהִים ’ēlōhīm, אֱלֹהֵי ’ēlōhē, natomiast w staropolskich przekładach Biblii jest używane tylko w odniesieniu do Boga jako najwyższej istoty.

²⁷³ Gwiazdką (*) opatrzone formy rekonstruowane na podstawie postaci kontekstualnych występujących w przypadkach zależnych.

U Tatarów WKL słowo *bóstwo* w odniesieniu do bóstw pogańskich pojawia się, analogicznie do polskich przekładów Biblii, dopiero w tekstach późniejszych, np. w Ww (por. **inne bóstwa*). Jest obecne także w przekładach koranicznych, przy czym używane z wyższą frekwencją w KB1 (57 razy) niż w KB2 (7 razy).

Podstawą przekładu są przeważnie ar. إله من دون الله ilĤh min dŪna allĤh ‘bóg, bóstwo, bożek’ + ‘bez, z wyjątkiem, wyłączając’ + ‘Allah’, tłumaczone jako *obce bóstwo* (KB1), *bóg poza Bogiem* (KB2) lub *inny bóg poza Allachem* (K3) czy ar. الله من دون الله min dŪna allĤh, wyrażane jako *inne bóstwo* (KB1), *współtowarzysze poza Bogiem* (KB2), *inni niż Allach* (K3) lub oddawane jako *niedołężne bóstwo* (KB1), *bogowie poza Nim* (KB2 i K3). W innych kontekstach jest to ar. połączenie يشركون ما, w którym czasownik أشرك ašraka znaczy ‘wciągać do czegoś (do udziału w czymś)’, a ما mĀ znaczy ‘to co’. Jest ono oddawane jednakże jako zwroty *miejszać do czci fałszywe bóstwa* (KB1), *przypisywać równych* (KB2, K3), *stawiać obok niedołężne bóstwa* (KB1), *dodawać współtowarzyszy* (KB2), bądź fraza *to, co oni z Nim łączą* (K3). Podstawą przekładu może być również ar. افتري iftarĜ ‘kłamać, zmyślać’, wyrażane przez *bóstwa zmyślane* (KB1), *to, co wymyślili* (KB2), *to, co zmyślali* (K3).

Bożek i bożyszcze to leksemy nie notowane przez SSStp. Ich użycie poświadcza dopiero SPolXVI.

Wyraz *bożek* upowszechnia się w dobie nowopolskiej, stąd na tle przekładów staropolskich wyróżnia się BB, w której wyraz ten został użyty na określenie bogów pogańskich jako ekwiwalent hebr. אלהים ʾlĥîm, אלה ʾlĥe, oddawanego w innych translacjach staropolskich konsekwentnie jako *bóg*, natomiast w BT jako *bóg*, wyjątkowo tylko *bożek*. W BT w ST jako *bożek* tłumaczy się także wiele innych wyrazów hebrajskich, do których należą, np. hebr. הרבל heĭel, hebr. אליל ʾlil, hebr. עצב ʿôĕl, hebr. פסל pesel, hebr. תרפים tʿrĕphîm, hebr. מסכה massĕĤĥ, hebr. גליל gillûl, mających w przekładach staropolskich różne odpowiedniki semantyczne, np. *marność, próżność, nikczemność; bałwan; bałwan*, ale też *bałwan ryty, obraz ryty, rycina; obraz ryty, bałwan, bałwan ryty, rycina; plugastwo, rycina, ryty obraz, obraz; rycina, ryty obraz, obraz; obrzydliwość, plugastwo, obrzydłość, plugawy bałwan* etc. Jest to przykład dużej wariantywności ekwiwalentów semantycznych, wśród których występują zarówno wyrazy rodzime o zbliżonej konotacji (np. *bałwan, bożek*), metonimie (np. *obraz, rycina*), peryfrazy (np. *ryty bałwan/bałwan ryty, ryty obraz/obraz ryty, plugawy bałwan*), jak i neosemantyzmy (np. *marność, próżność, nikczemność, plugastwo, obrzydłość*). Natomiast w NT gr. εἰδωλον eidŏlon w BT przekłada się jako *bożek*, a w tłumaczeniach staropolskich jako *bałwan*.

Analogicznie do przekładów biblijnych – wyraz *bożek* jest obecny dopiero w KB1. Występuje również w przekładach późniejszych, czyli KB2 i K3. Jednakże we wszystkich tłumaczeniach koranicznych charakteryzuje się niską frekwencją.

Podstawą przekładu jest przede wszystkim ar. نصب *naôb*, oddawane jako *bałwan* (KB1), *coś innego* (KB2), *bożek* (K3), a także ar. ما *má* + ar. czasownik أشرك *ašraka*, przetłumaczone w KB1 jako *bożki zmyślane*, w KB2 *co Jemu dodają jako współtowarzyszy*, a w K3 *co oni z Nim łączą* czy też ar. ب *bi* ‘z’ + ar. الذي *allaġī* ‘który’ + من *min* *dŪna* wyrażone w KB1 przez określenie jednowyrazowe *bożek*, w KB2 przez zdania podmiotowe *ci, którzy są poza Nim*, a w K3 *ci, których czczą poza Nim*.

Wyraz *bożyszcze* w znaczeniu ‘boga pogańskiego’ zarówno w przeszłości, jak i obecnie używany jest niezwykle rzadko (por. BT – 4 razy). Współcześnie można to wytłumaczyć dominacją nowego znaczenia ‘osoba lub rzecz uwielbiana ponad miarę’. Mimo iż pojawia się w przedmowie Szymona Budnego do BN – jest nieobecny w przekładach staropolskich. W BT stanowi ekwiwalent hebr. אֱלִיל *’elil*, oddawanego w translacjach staropolskich jako *bałwan* bądź hebr. פֶּסֶל *pesel*, tłumaczonego w staropolszczyźnie jako *obraz ryty*, *bałwan*, *bałwan ryty*, *rycina*.

Z przekładów koranicznych notuje go tylko KB1. Podstawą przekładu jest bądź ar. czasownik عبد *’abada* ‘wierzyć w Boga, służyć Bogu’; ‘ubóstwiać’; ‘szanować, okazywać szacunek (cześć)’, bądź ar. عابد *’Ābid* ‘ten, który czci’; ‘wierny’; ‘wyznawca’; ‘adorator’, oddawane we współczesnych przekładach jako zdania podmiotowe – *to, co wy czcicie* (KB2), *ci, których wy czcicie* (K3), a w KB1 jako określenie jednowyrazowe *bożyszcze* lub rozbudowana grupa nominalna *falszywe przez was wystawione bożyszcze*.

Wspólne przekładom biblijnym i koranicznym są takie neosemantyzmy, jak: *falsz*, *pan*, *równy*.

Falsz w znaczeniu ‘bożka pogańskiego’ występuje w translacjach staropolskich i w BT, zwłaszcza w ST jako przekład hebr. שֶׁקֶר *šequer*, oddawanego także jako *kłamstwo* (BW), *omyłność* (BN).

W KB1 nie występuje. Jest natomiast znany przekładom XX-wiecznym KB2 i K3. Podstawą tłumaczenia jest ar. باطل *bĀṭil* ‘błahy, bezwartościowy’; ‘bezskuteczny, daremny’; ‘falszywy, nieprawdziwy, absurdalny, bezpodstawny’, którego translatami²⁷⁴ są *falsz* (KB2 i K3) lub (*bóg*) *zmyślony* (KB1).

Leksem *równy* w użyciu przymiotnikowym – w kontekście bogów pogańskich – występuje już w najwcześniejszych przekładach biblijnych (w ST) – zwłaszcza

²⁷⁴ Termin *translat* jest rozumiany tradycyjnie jako wynik przekładu, czyli tekst oraz ekwiwalent jednostki językowej tekstu wyjściowego.

w BB, a także w BG jako tłumaczenie hebr. מִדּוֹ *k^cmō* oddawanego w innych translacjach staropolskich jako *podobny*.

W tekstach religijnych Tatarów WKL oraz w przekładach Koranu na język polski jest obecny – w odniesieniu do bogów pogańskich – z wysoką frekwencją. Podstawą przekładu jest przede wszystkim ar. أشرك *ašraka* + ar. ب *bi* + ar. هو *hu-wa* ‘on’, oddawane jako *dawać równego* w KB1 i *przypisywać równych* w K3, a *dodawać współtowarzyszy* w KB2. Źródłem tłumaczenia mogą być również ar. شريك *šarik* ‘towarzysz, kompan, partner’; ‘współtowarzysz, współuczestnik’, przekładane jako *równy* w K3 – w KB2 odpowiada mu *współtowarzysz*, a w KB1 *bóstwo*.

W Biblii wyraz *pan* odnosi się przede wszystkim do Boga Jahwe. Jednakże jako określenie bożków występuje we wszystkich przekładach biblijnych w NT w 1 Kor 8, 5.

Analogicznie, w tłumaczeniach Koranu na język polski, odnosi się głównie do Boga, jednakże w niektórych kontekstach KB2 i K3 nominuje bóstwa pogańskie. Podstawą tłumaczenia jest ar. رب *rabb*.

Natomiast nominacje powstałe również na drodze neosemantykcji, takie jak: *obrońca, opiekun, orędownik, pomocnik*, których dominantą semantyczną jest sem ‘ten, kto się opiekuje, troszczy, ochrania’ oraz *partner, przyjaciel, społecznik, towarzysz*, których podstawowe znaczenie to ‘ten, kto jest blisko’ – użyte w odniesieniu do bogów pogańskich – są osobliwością przekładów koranicznych, w tym zabytków piśmiennictwa Tatarów WKL (por. **prijacele, *sptlenčnik’i, *tovariš*). Z jednej strony odzwierciedla to muzułmańską tradycję ukazywania Boga i panteonu bóstw pogańskich przede wszystkim jako istot żyjących, działających i zarazem duchowych, a nie obrazów i rzeźb, czyli ich zmaterializowanej postaci, zgodnej z ludzkim wyobrażeniem, jak to ma miejsce w tradycji judeo-chrześcijańskiej. Z drugiej zaś strony ironiczne użycie wobec bóstw pogańskich przymiotów przypisywanych głównie Allahowi służy umniejszeniu ich znaczenia oraz ich ośmieszeniu. Zwłaszcza iż zwykle towarzyszą tym określeniom epitety konotujące bezradność, bezsilność, niemoc, np. *niedoleżny* czy *zło*, np. *zły* etc.

W zależności od kontekstu występują różne podstawy przekładu. Mogą być to ar. شفيع *šafi* ‘pośrednik, mediator’; ‘patron, święty’, oddawane jako *obrońca, opiekun, pomocnik* w KB1, *orędownik* w KB2, *wstawiennik* – tylko w K3; ar. مولى *mawlĠ* ‘pan’; ‘protektor, mecenas’; ‘przyjaciel, towarzysz’; ‘klient, wyzwoleniec, protegowany’, tłumaczone jako *obrońca* (KB1), *pan* (KB2), *opiekun* (K3); ar. نصير *naōir* ‘pomocnik, poplecznik’; ‘obrońca, protektor’; ‘zwolennik’, oddawane jako *obrońca* w KB1 i *pomocnik* w KB2 i K3, a wyjątkowo *wsparcie* (por.

KB1); ar. ولي walī ‘pomocnik, zwolennik, sprzymierzeniec’; ‘opiekun’; ‘święty muzułmański, wali, człowiek bliski Bogu’, tłumaczone jako *opiekun* (głównie KB1 i KB2), ale też *obronca* (K3), *współtowarzysz* (KB2), wyjątkowo *bóg zmyślony, niedołączony opiekun i bałwan* (KB1) czy *pomocnik* (K3) oraz *przyjaciel* (T1, K3); ar. شيء şey ‘rzecz, coś’; z negacją: ‘nie’ oddawane jako *partner* w K3, natomiast w KB1 jako *bałwan, równy*, a w KB2 *współtowarzysz*; ar. شريك šarīk przekładane jako *towarzysz* w KB1, *współtowarzysz* w KB2 czy nawet *bóg* w K3; źródłem przekładu może być także ar. czasownik أشرك أšraka, często w połączeniu z ar. ب bi + ar. هو huwa oddawane przez zwroty *przypisywać partnera, przypisywać równych, brać żadnych* w K3, *dodawać współtowarzyszy, brać innych* w KB2 czy *bałwochwalca, dawać równego, wyznawać innego* w KB1.

Tatarzy WKL ar. czasownik أشرك أšraka oddają równie często za pomocą amplifikacji, np. *ci’ trtječnik’i r’wñ Ūjq tđ tich ktleg i sintw* (T1); *s-tich ktřre btđ Ū sptlenčnik’i najd Ūjq* (T1) etc.

Nominacją powstałą na drodze neosemantyzacji jest również *zwodziciel* (T1 – **zwodziciel*).

Osobliwością przekładu koranicznego jest neologizm *wstawiennik* jako przekład ar. شفيع šafi‘utworzony przez bardzo produktywny formant sufiksalny *-nik*, w celu precyzyjnego oddania oryginalnego kontekstu koranicznego i braku adekwatnego odpowiednika w języku polskim.

Wyjątkowo w Koranie pojawiają się nominacje *posąg* (w KB1 jako przekład ar. نصب na’ôb, oddawanego również jako *bałwan* w KB2 lub *bożek* w K3), *przedmiot czci* (w KB1 jako przekład ar. شريك šarīk), **tbraz* (T1) czy *wizerunek* (tylko w K3 jako przekład ar. تمثيل tamīl ‘przedstawienie, okazanie czegoś’; ‘gra, widowisko, spektakl’; ‘reprezentacja, przedstawicielstwo’) wobec przedmiotów kultu pogan, przodków Abrahama. Co interesujące, *posąg* w odniesieniu do zmaterializowanej postaci bóstwa występuje już w KB1, podczas gdy z przekładów biblijnych używa go tylko BT, przy czym w zależności od kontekstu występują różne podstawy tłumaczenia, np. hebr. פֶּסֶל t’rĀphīm, oddawane także jako *bałwan, obraz*; hebr. עֶבֶד ‘ĀĀĬ, tłumaczone również jako *bałwan*, ale też *bałwan ryty, obraz ryty, rycina* – w translacjach staropolskich oraz *bóg, bożek* bądź *bóstwo*, a także *posąg*, wyjątkowo tylko *bałwan* w BT czy też hebr. פֶּסֶל pesel tłumaczone najczęściej jako *obraz ryty, bałwan, bałwan ryty, rycina* – w translacjach staropolskich oraz *posąg, bożek*, wyjątkowo *wyżyny* w BT. Tak więc podstawy te w translacjach biblijnych mają wiele ekwiwalentów semantycznych. W NT wyraz *posąg* występuje tylko raz w BT w Dz 19, 35 jako przekład gr. διοπετής diopetĭs. Także wyraz *wizerunek* jest obecny w znaczeniu boga pogańskiego tylko w BT w

ST jako przekład hebr. אלהים 'ēlōhīm, אלה 'ēlōhe oraz hebr. נכר nĕkār oddawanych w przekładach staropolskich przez wyrażenie *bogi cudze*, a także hebr. תבנית taḇnīnā oddawanego także przez *podobieństwo*.

W analizowanych przekładach – w nazewnictwie bogów pogańskich – posłużono się przede wszystkim rodzimymi środkami językowymi, zarówno poprzez zastępowanie obcego terminu nazwą rodzimą o zbliżonej konotacji (np. w przekładach biblijnych i koranicznych: *bałwan, bóg, bóstwo, bożek, bożyszcze*), jak też przez stosowanie metonimii (np. w przekładach biblijnych i koranicznych: *obraz, posąg, wizerunek*; w przekładach biblijnych: *obraz, rycina, wyżyny*), peryfrazy (np. przekłady koraniczne: **fałszywe przez was wystawione bożyszcze, bóstwa zmyślane/zmyślone bóstwa, bogi zmyślane, *niedołężni opiekunowie, *przedmioty czci* etc.; przekłady biblijne: *ryty bałwan/bałwan ryty, ryty obraz/obraz ryty, plugawy bałwan*) oraz tworzenie neosemantyzmów (w przekładach biblijnych i koranicznych: *fałsz, pan, równy*; w przekładach koranicznych: *inny, obrońca, opiekun, orędownik, partner, pomocnik*, w piśmiennictwie religijnym Tatarów WKL: **prijacele, *sptlenčnik'i, *tovariš*; w przekładach biblijnych: *marność, próżność, nikczemność, nikczemny, plugastwo, obrzydłość*) czy neologizmów (w K3 *wstawiennik*). Wyjątek stanowi zapożyczenie znane już polszczyźnie doby staropolskiej, mianowicie *bałwan* (z języka perskiego przez pośrednictwo tureckie i ruskie). U Tatarów WKL występuje ponadto jego zeslawizowana forma *begliwan* bądź *behliwan* świadcząca o powtórnym zapożyczeniu tego wyrazu z języka perskiego. Natomiast w KB2 użyto zeslawizowanej formy *džinn* (zapożyczenie formalnosemantyczne obecne w języku polskim od XIX w.), a w K3 *jinn* z ar. coll. جن Ćinn w odniesieniu do fałszywie przypisywanych Bogu synów, którym oddawana jest cześć należna Allahowi. W KB1 posłużono się natomiast jego polskim odpowiednikiem *duch*.

W sposobie translacji można wskazać zarówno podobieństwa (np. KB1 – analogia translacyjna do terminologii chrześcijańskiej i tłumaczenie kontekstowe; K3 – zapis interlinearny oraz zachowanie nazw własnych zgodnie z obcym brzmieniem), jak też zasadnicze różnice między zabytkami piśmiennictwa litewsko-polskich muzułmanów a drukowanymi przekładami Koranu na język polski.

W tatarskich tekstach religijnych, w analizowanych kontekstach, jeśli chodzi o wybór odpowiedniego ekwiwalentu mamy do czynienia z takimi sytuacjami, jak oddawanie arabskiej podstawy translacyjnej – w określonym kontekście – przez jeden słowiański translat, np. ar. ولي walī tłumaczone jako **prijacel* (T1) bądź podawanie, w formie objaśnienia, glosy, dwóch lub nawet kilku, występujących obok siebie, często synonimicznych odpowiedników słowiańskich dla jednego arabskiego źródło-

słowu, np. ar. نِدَّ nidd ‘równy, jednakowy, jednaki, identyczny, taki sam’, wyrażone przez *sptlencnik i *ttwariš (T1) czy ar. إِلَه ilĀh oddane przez wyrażenie *prtżnije btġi i leksem *balwan (T1), a także ar. طَاعُوت ŪĀĪŪt objaśnione jako *balwan *tbraz *dagtġ lub *tbraz *balwan *dagtġ *zwoździel (T1) etc.

Natomiast spośród drukowanych przekładów koranicznych odmienną ekwiwalencją wyróżnia się KB1, np. ar. wyrażenie إِلَه مِنْ دُونِ اللَّهِ ilĀh min dŪna allĀh tłumaczy jako *obce bóstwo* – por. KB2 *bóg poza Bogiem*, K3 *inny bóg poza Allachem*; ar. مِنْ دُونِ اللَّهِ min dŪna allĀh przekłada jako *bałwan* – por. KB2 *to, oprócz Boga*, K3 *ten poza Allachem* oraz *obce bóstwo* – por. KB2 *bóg poza Bogiem*, K3 *inny bóg poza Allachem*, a także *niedołężne bóstwo* – por. KB2, K3 *bogowie poza Nim*; ar. اِفْتَرَى iftarġ oddaje przez *bóstwa zmyślone* – por. KB2 *to, co wymyślili*, K3 *to, co zmyślali*; ar. نَصِير naōir wyraża jako *obrońca, wsparcie* – por. KB2 i K3 *pomocnik*, natomiast ar. بَاعِل bĀġil przekłada jako (*bóg*) *zmyślony* – por. KB2 i K3 *falsz* etc.

KB1 charakteryzuje się również przewagą – w stosunku do innych przekładów – struktur dwuwyrazowych, np. *bóstwa zmyślone/zmyślone bóstwa, bogi zmyślone, niedołężny opiekun, przedmiot czci* lub więcej niż dwuwyrazowych, np. rozbudowanych grup nominalnych, będących odpowiednikami jednego wyrazu w tekście oryginalnym – por. *falszywe przez was wystawione bożyszcze* (tendencje amplifikacyjne). Jednakże zdarza się, iż ar. wyrażenie jest w KB1 tłumaczone jako jeden wyraz (tendencja symplifikacyjna), np. ar. مِنْ دُونِ اللَّهِ min dŪna allĀh to m.in. *bałwan*, ar. رَب rabb + ar. مُتَفَرِّق mutafarriq to także *bałwan*, ar. أَشْرَكَ ašraka + ar. بِي bi + ar. هُو huwa to *bałwochwalca*, a ar. بِي bi + ar. الَّذِي allāġi + ar. مِنْ دُونِ min dŪna to *bożek*. Przykładem symplifikacji jest również oddanie połączenia ar. رَجَسَ raċas + ar. مِنْ min + ar. وَثَن waāan przez jeden ekwiwalent *bałwan* w KB2.

Uwagę zwracają oryginalne konstrukcje arabskie, które są szczególnie trudne do oddania w innym języku, np. ar. مِنْ دُونِ اللَّهِ min dŪna allĀh, ar. مَا مِنْ دُونِ اللَّهِ mĀ min dŪna allĀh, ar. إِلَه مِنْ دُونِ اللَّهِ ilĀh min dŪna allĀh, ar. بِي bi + ar. الَّذِي allāġi + ar. مِنْ دُونِ min dŪna, ar. مَا mĀ + ar. أَشْرَكَ ašraka, ar. أَشْرَكَ ašraka + ar. بِي bi + ar. هُو huwa etc. W ich przekładzie najdalej od oryginału odchodzą translatorzy KB1, np. ar. مِنْ دُونِ اللَّهِ min dŪna allĀh to *inne bóstwo, niedołężne bóstwo*; ar. مَا مِنْ دُونِ اللَّهِ mĀ min dŪna allĀh to *bóg fałszywy/fałszywy bóg*; ar. إِلَه مِنْ دُونِ اللَّهِ ilĀh min dŪna allĀh to *obce bóstwo*; ar. مَا mĀ + ar. أَشْرَكَ ašraka to *bożki zmyślone* etc. Bliższe oryginałowi jest ich oddawanie w KB2 i K3 – por. ar. مِنْ دُونِ اللَّهِ min dŪna allĀh to *ten poza Allachem* (K3) oraz *to, oprócz Boga* (KB2); ar. مَا مِنْ دُونِ اللَّهِ mĀ min dŪna allĀh to *ci, poza Nim* (KB2, K3), *to, poza Bogiem* (KB2), *to, poza Allachem* (K3); ar. إِلَه مِنْ دُونِ اللَّهِ ilĀh min dŪna allĀh to *bóg poza Bogiem* (KB2), *inny bóg poza Allachem* (K3); ar. بِي bi + ar. الَّذِي allāġi + ar. مِنْ دُونِ min dŪna to zaś *ci, którzy są poza Nim* (KB2) oraz *ci, któ-*

rych czczą poza Nim (K3). Szczególnych problemów przysporzyły tłumaczom połączenia ar. ما mĀ + ar. أشرك ašraka, oddawane jako zwroty *mieszać do czci fałszywe bóstwa* (KB1), *stawiać obok niedołączne bóstwa* (KB1), *przypisywać równych* (KB2, K3), *dodawać współtowarzyszy* (KB2) bądź fraza *to, co oni z Nim łączą* (K3) oraz ar. أشرك ašraka + ar. ب bi + ar. هو huwa, wyrażane przez zwroty *dawać równego* (KB1), *dodawać współtowarzyszy* (KB2), *przypisywać partnera* i *przypisywać równych* (K3). W ich tłumaczeniu zaznaczają się wyraźne tendencje amplifikacyjne. Wśród analizowanych konstrukcji jest również ar. wyrażenie إله ilĀh + من min + أرض ar. أرض wiernie przekładane w KB2 i K3 jako połączenie rzeczownika i wyrażenia przyimkowego, czyli *bogowie z ziemi*. W KB1 jest to natomiast interpretacja tekstu koranicznego – por. *Bóstwa, które sobie na ziemi obrali*.

W polskich przekładach Koranu, a także w piśmiennictwie Tatarów WKL, występują oryginalne arabskie nazwy własne bóstw pogańskich – translokowane (K3) bądź sławizowane. Są to wyrazy, dla których brak leksykalnego odpowiednika słowiańskiego, są więc nieprzekładalne. Na proces ich adaptacji do systemu fonologicznego i gramatycznego języka polskiego wskazuje wariantywność form, w jakich występują. W polskich przekładach Koranu jest także obecny antroponim o rodowodzie biblijnym, mianowicie *Baal*. Natomiast w piśmiennictwie litewsko-polskich muzułmanów jednym z odpowiedników ar. طاغوت ŪĀĀt jest biblijny *Dagon* (por. T1 – **dagŃ*). Wspólne frazeologii biblijnej i koranicznej jest łączenie nazw bóstw pogańskich z zaimkami dzierżawczymi w pre- lub postpozycji, wzmacniającymi znaczenie oddzielenia od pogańskiego kultu czy wręcz jego negację, np. *ich balwany* (Ps 106, 36 BB, BG, BT), *swymi czczymi bożkami* (Pwt 32, 21 BT), *największy z waszych bogów* (KB1), *ich bóstwa* (KB1), *waszym bożkom zmyślonym* (KB), *waszym bożyszczom* (KB1), *waszych bóstw* (KB2), *swoich bożków* (KB2) etc. Natomiast w przytaczanych wypowiedziach wyznawców kultów pogańskich, poprzez użycie zaimków dzierżawczych, podkreśla się ich przynależność, identyfikację z czczonym bóstwem, np. *balvani naši* (KM), **nasze bogi* (np. KB1) etc.

Nazwy bóstw pogańskich takie jak: *balwan*, *bóg*, *bóstwo*, *równy* oraz wyrażenia typu *inny bóg* (por. KK – *inšij bŃg*, KM – **inšij boh*, Ww), *inne bóstwa* (Ww – **inne bóstwa*) – obecne w piśmiennictwie tatarskim – występują także w zabytkach literatury staropolskiej, a zwłaszcza w przytaczanej przez SPolXVI religijnej literaturze polemicznej oraz w staropolskich przekładach Biblii znanych Tatarom z polemik religijnych czy z pism polemicznych. Osobliwe jest natomiast u Tatarów nazywanie bożków *przyjaciółmi*, *społecznikami*, *towarzyszami*. Wyjątkowe jest również połączenie wyrazu *bóg* z określeniem *próżny*, charakterystyczne tylko dla BB.

Jak stwierdza Cz. Łapicz: „w treści i języku polskich i białoruskich przekładów religijnych tekstów muzułmańskich odnajdujemy wyrazy, zwroty i frazy obecne w pismach ariańskich, zwłaszcza w przekładzie Biblii Budnego [...] niewątpliwie pilnie śledzone przez muzułmanów litewsko-polskich prądy reformacyjne były upowszechniane głównie w języku polskim [...] Mówiąc i pisząc o islamie w XVI-wiecznej polszczyźnie (a także później), tłumacząc swe religijne teksty z Koranem włącznie, muzułmanie litewsko-polscy nie mieli innej możliwości, jak tylko adaptować religijną terminologię chrześcijańską do wyrażania wyznaniowych treści muzułmańskich”²⁷⁵.

Wśród translacji koranicznych – KB1, czyli przekład dokonany przez I. Domykę oraz ks. D. Chlewińskiego, charakteryzuje się największą liczbą połączeń frazeologicznych rejestrowanych w polskich źródłach leksykograficznych bądź obecnych w polskich przekładach Biblii, np.: **inny bóg/*bóg inny, bogi zmysłone, *cudze bogi, fałszywe bogi/*bogi fałszywe, inne bóstwa, *obce bóstwa*.

Jednakże grupy nominalne typu: **bezsilne bałwany, niedołączny bałwan, *szkaradne bałwany, *zgrupowani bałwani, *rozliczne bałwany; dziwaczne bogi; fałszywe bóstwa/bóstwa fałszywe, *niedołączne bóstwa, zmyślone bóstwa/bóstwa zmyślone, urojone bóstwa/*bóstwa urojone czy *bóstwa pozbawione mocy i wyrozumiałości, *bóstwa pozbawione wszelkiej władzy; *bożki zmyślone; *fałszywe bożyszcza; *niedołączni opiekunowie, *inny opiekun* są osobliwością tego przekładu i świadczą o dużej inwencji twórczej jego autorów.

Natomiast wyrażenia obecne w KB2 i K3 są w większości charakterystyczne dla tego typu tekstów przy tworzeniu tzw. frazeologii koranicznej – por. **jakiś bóg, jakiś inny bóg, *bogowie z ziemi* (KB2 i K3); **jacyś orędownicy* (KB2); *podzieleni panowie* (KB2), *poróżnieni między sobą panowie* (K3), *zły pan* (KB2); **jakiś partner* (K3). Do wyjątków należą wyrażenia: **inny bóg/*bóg inny* (KB2 i K3, obecne również w WzK) czy *inne bóstwa* (KB2, obecne również w WzK).

²⁷⁵ Cz. Łapicz, op. cit., 2007, s. 113–115.

Skróty tekstów źródłowych

KK – *Kitab z Kazania*

ChL – *Chamaïł lipski*

T1 – *Tefsir* – 1725r. fragm.

T2 – *Tefsir* – 1788r. fragm.

KL – tzw. *Kitab londyński*

KŁ – *Kitab Łuckiewicza* fragm.

KM – *Kitab Milkamanowicza* fragm.

A – Akiner S., *The Vocabulary of a Byelorussian k'it'ab in the British Museum*

W – Woronowicz A., *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*

Ww – Sobolewski J., *Wykład wiary mahometańskiej czyli islamskiej*

KB1 – *Koran* w przekładzie J. Buczackiego

WzK – *Wersety z Koranu*

KB2 – *Koran* w przekładzie J. Bielawskiego

K3 – tzw. *Koran londyński*

BB – *Biblia brzeska*

BN – *Biblia nieświeska*

BW – *Biblia* w przekładzie J. Wujka

BG – *Biblia gdańska*

BT – *Biblia Tysiąclecia*

Bibliografia:

Słowniki

SSStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław-Warszawa-Kraków, I–X (1953–1993) i XI (z. I–VI; 1995–2000).

SPolXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków, I–XXXV, 1966-2011.

Literatura

Bauer W., *Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments*, Berlin-Nowy Jork 1988.

Bennett P.R., *Gramatyka porównawcza języków semickich*, Warszawa 2009.

Bieńkowska D., *Polski styl biblijny*, Łódź 2002.

Ks. Briks P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2000.

- Cieślíkowa A., *Nazwy własne w różnych gatunkach tekstów literackich*, [w:] *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Olsztyn 1993, s. 33–39.
- Cybulski M., *Staropolskie przekłady psalterza*, [w:] „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” XLI, z. 2, Łódź 1996.
- Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 2007.
- Danecki J., Kozłowska J., *Słownik arabsko-polski*, Warszawa 1996.
- Drozd A., *Zastosowanie pisma arabskiego do zapisu tekstów polskich (zarys historyczny)*, [w:] *Plenas Arabum domos*, red. M.M. Dziekan, Warszawa 1994, s. 75–93.
- Drozd A., *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świątecznych*, Warszawa 1999.
- Hebrajsko-polski Stary Testament Pięcioksiąg*, oprac. A. Kuśmirek, Warszawa 2003.
- Jankowski H., Łapicz Cz., *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, Warszawa 2000.
- Kamińska M., *Onomastyka biblijnych tekstów przekładowych jako problem badawczy*, [w:] *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Olsztyn 1993, s. 321–328.
- Karpluk M., Sambor J., *O języku religijnym*, Lublin 1988.
- Karpluk M., *O staropolskiej terminologii chrześcijańskiej (inspiracje czeskie)*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk 1999, s. 29–33.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, I–III, Warszawa 1985.
- Kowalska D., *Styl językowy Psalterza floriańskiego na tle porównawczym*, Łódź 2003.
- Kościelniak K., *Złe duchy w Biblii i Koranie*, Kraków 1999.
- Kościelniak K., *Tematyczna konkordancja do Koranu*, Kraków 2006.
- Krzysztofiak-Kaszyńska M., *Przekład literacki a translatologia*, Poznań 1999.
- Kwilecka I., *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003.
- Łapicz Cz., *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986.
- Miškinienė G., *Sieniausi lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*, Vilnius 2001.
- Nowicki P., *Greczyzna biblijna. Wprowadzenie*, Warszawa 1967.
- Nowicki P., *Hebrajszczyzna biblijna*, Warszawa 1978.
- Pepłowski F., *Odbicie sporów teologicznych o dogmat Trójcy Świętej w polszczyźnie XVI w.*, [w:] *Studia z gramatyki i leksykologii języka polskiego. Prace*

- dedykowane Profesor Marii Szupryczyńskiej*, red. M. Gębka-Wolak, I. Kaproń-Charzyńska, M. Urban, Toruń 2003, s. 273–280.
- Peplowski F., *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974 (s. 182–220 formant *-nik*).
- Ks. Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995.
- Sobotka P., *Od predykcji do nominacji – próba rekonstrukcji żydowskiej wizji Boga na przykładzie Jego biblijnych i talmudycznych określeń* [w:] *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*, red. H. Karaś, Warszawa 2006, s. 295–305.
- Stachowski S., *Studien über die arabischen Lehnwörter im osmanisch-türkischen*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, I–IV, 1975–1986.
- Stachowski S., *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2007.
- Studia historycznojęzykowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego*, red. I. Bajerowa, Wrocław 1986.
- Tomal M., *Język hebrajski biblijny*, Warszawa 2008.
- Трубачев О.Н., *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 3, Москва 1976.
- Winiarska I., *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku (na tle terminologii katolickiej)*, Warszawa 2003.
- Wojtasiewicz O., *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Warszawa 2005.
- Zarębski R., *Nazwy osobowe w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Łódź 2004.
- Zarębski R., *Tłumaczenie obcych nazw geograficznych w dawnych i współczesnych polskich przekładach Nowego Testamentu*, [w:] *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*, red. J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, J. Kulwicka-Kamińska, Toruń 2007, s. 113–125.

Названия языческих богов в литературе татар Великого княжества Литовского и в польских переводах Корана как пример интерференции ислама и христианства

Цель настоящей статьи – представить этимологию названий языческих богов, которые выступают в польских переводах Библии и Корана, а также способы их перевода с гебрейского, греческого и арабского языков в вышеперечисленных текстах религиозного характера. В процессе составления так называемой коранической фразеологии мы также попытались выяснить, являются ли фразеологические единицы, представленные в литературе татар Великого княжества Литовского и в польских переводах Корана, характерными для текстов этого типа, отображают ли они, если да, то в какой степени, библейскую фразеологию либо ресурсы польского языка в общем и его северного диалекта в частности, а также определить сферу и характер взаимосвязей между библейскими и кораническими переводами. Кроме того нами была предпринята попытка представить картину языческих божков, которая возникла после анализа текстов источников. Источниками выборки лексики послужили памятники литературы татар Великого княжества Литовского, написанные арабскими буквами и требующие транскрипции и/или транслитерации, а также польские переводы Корана XIX и XX веков. Материальную основу составляют также польские печатные переводы Библии: XVI, XVII веков и для сравнения – современный перевод – Библия Тысячелетия.

Names of pagan gods in the writing of Tatars of the Grand Duchy of Lithuania and in Polish translations of the Quran as an example of Islamic and Christian interference

The purpose of the analysis is to trace the etymology of the names of pagan gods in the Polish translations of the Bible and the Quran as well as to show the methods of translating them from Hebrew, Greek, and Arabic. It also attempts at determining:

- whether the idioms used in the writing of the Polish and Lithuanian Tatars (further referred to as Tatars WKL) and in the Polish translations of the Quran are typical of these texts in the context of the so-called Quranic idioms,
- whether and to what extent these idioms resemble the ones used in the Bible or in the Polish language or its variety used in the north of the Kingdom of Poland and Grand Duchy of Lithuania.

Shall the analysis reveal that these idioms reflect the ones used in the Bible and the Polish language, it shall further determine the scope and nature of relations between the translations of the Bible and the Quran. The purpose of the study is also to present the image of pagan gods as described in the source texts.

The source material comes from a number of texts varying with regard to their form and the time of creation. The selected words were taken from both the Polish translations of the Koran (19th and 20th-century) and old texts of Lithuanian and Polish Tatars (preserved copies of 16th-century texts) written with Arabic spelling requiring transcription and transliteration. These are Muslim religious texts and they were chosen taking into consideration the thematic criterion. The words were also selected from the translations of the Bible (16th and 17th-century and the contemporary versions).

